

KADİZÂDELİLERİN İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ İLE İLGİLİ ESERLERİ VE FIRKA TASNİF USULLERİ

Ali DURMUŞ*

Öz

Bu çalışma öncelikle 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan dinî ve siyasî bir bünyeye sahip olan Kadizâdeliler Hareketinin liderlerinin İslam Mezhepleri Tarihi alanında telif edilmiş olan eserlerini ortaya koymaktadır. İkinci olarak ise onların söz konusu eserlerindeki fırka tasnif metotlarını konu edinmektedir. Klasik dönem makâlât müellifleri eserlerinde farklı tasnif denemelerinde bulunmuşlardır. Bazıları Hz. Peygamber'den nakledilen 73 fırka rivayetini esas alarak bir sayı belirlemeye çalışmış, bazıları da bu hadise bağlı kalmayıp serbest tasnifler ortaya koymuşlardır. Ortaya konulan bu tasnifler zamanla sistematik bir yapı arz ederek Doğu Hanefî Geleneği, Horasan Mu'tezilî Şi'î Geleneği ve Eş'ârî Geleneği gibi çeşitli tasnif gelenekleri şekillenmiştir. Osmanlı devletinde ise kuruluşundan itibaren Kadizâdelilerin etkin olduğu 17. yüzyıla gelinceye dek hem Hanefî-Mâtürîdî hem de Eş'ârî Fırak Geleneği etkili olmuştur. Söz konusu iki gelenek içerisinde çeşitli fırak risaleleri telif edilmiştir. Ahmed Rûmî Akhisârî'nin Risâle fî meşâyidi's-şeytân li-Âdem ve zürriyyetihî adlı eseri de 17. Yüzyıl Osmanlı ilim dünyasında telif edilen önemli bir fırak eseridir. Akhisârî söz konusu eserinde fırka tasnifinde 73 fırka rivayetini esas almış ve Eş'ârî Geleneği'nde olduğu gibi ana fırkaları sekize ayırmıştır. Kadizâdeliler Hareketinin lideri olan Kadizâde Mehmed Efendi'nin ise müstakil bir fırak risalesi bulunmamaktadır; ancak Menâkıbu's-şahâbe ve Naşru'l-aşhâb ve'l-aḥbâb ve ḳahru'l-kilâb es-sebâb fî reddi'r-ravâfiḳ ve ḡayri zâlik adında iki eseri mevcuttur ve bu eserlerinde Şi'a'yı sert bir şekilde eleştirmektedir. Ayrıca Kadizâde, Mebhâs-ı İmân ve Manzûme-i Aḳâid adlı iki eserinde 73 fırka hadisini temele alarak Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği'nde olduğu gibi İslam mezheplerini tasnif etmiştir. Bu çalışmada da mezkûr Kadizâdelilerin söz konusu eserleri ile risalelerindeki fırka tasnif usulleri genişçe irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Kadizâdeliler, Fırka Tasnif Metodu, Kadizâde Mehmed Efendi, Ahmed Rûmî Akhisârî.

BOOKS WHICH ARE RELATED TO ISLAMIC SECTS HISTORY OF QĀDİZÂDELİ'S AND THEIR CLASSIFICATION METHODS OF SECT

Abstract

This study is revealing books which written about Islamic Sects History of leaders of Qādizâdeli's Movement that appeared in the 17th century in the Ottoman Empire and it has got religious-political structure at first. Secondly is mentioning their classification methods of sects on aforesaid books. Authors of makâlât in the classical period tried different classification on the books. Some of them tried to determine a count thereby based on 73 sects hadith which is narrated from Prophet, some of them didn't stick by this hadith and revealed free classifications. These classifications is regimented in time and The East Hanafî Ecole, Horasan Mu'tezilî Şi'î Ecole, Eş'ârî Ecole et cetera various classifications ecoles is showed up. Both Hanafî-Mâtürîdî Ecole and Eş'ârî Fırak Ecole had influence in the Ottoman Empire from its establishment to the 17th century that Qādizâdelis were active. A lot of books of sects (risâles of fırak) was compiled in

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 20 Temmuz 2020 / 20 July 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 19 Ekim 2020 / 19 October 2020

BAİD 12
2020

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı
e-mail: alidurmus6116@gmail.com - Orcid ID: <http://orcid.org/0000-0002-9279-1983>

Atıf/Citation: Ali Durmuş, "Kadizâdelilerin İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Eserleri ve Fırka Tasnif Usulleri" *BAİD 12* (Aralık 2020): 129-154

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

the before mentioned ecoles. Book that named *Risâle fî meşâyidi's-şeytân li-Âdem ve zürriyyetihi* of Ahmad Rûmî Aqhisârî is a important firaq book which was compiled at the 17th century in the Ottoman science life. Aqhisârî based on 73 sects hadith with regard to sect classification in his aforesaid book and he divided eight furcation main sects according as in the *Eş'ârî Ecole*. There isn't a private firaq book of Qâdî-zâde Mehmed Efendi who was a leader of Qâdizâdelis Movement, but there are two books that named *Menâkıbu's-şahâbe* and *Naşru'l-aşhâb ve'l-aḥbâb ve ḳahru'l-kilâb es-sebâb fî reddi'r-ravâfiḳ ve ḡayri zâlik* and he criticized harshly the Shi'a. Also Qâdî-zâde classified Islamic sects thereby he based on 73 sects hadith according as in the *Hanafî-Mâtûridî Ecole* both his book named *Mebḥas-ı İmân* and his book named *Manzûme-i Aḳâid*. So in this study, aforesaid books of Qâdizâdelis and their classification methods of sect in their above-cited books will be scrutinized in detail.

Keywords: History of Islamic Sects, Qâdî-zâdeli's, Classification Method of Sect, Qâdî-zâde Mehmed Efendi, Ahmad Rûmî Akhisârî.

Giriş

İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalında yapılan araştırmalara göre klasik dönem firaq müellifleri tarafından türlerine göre fırka tasnifleri *metodu, kapsamı, gaye ve üslubu, fırka sayısı* olmak üzere dört kısımda ele alınmaktadır. **Metoduna göre fırka tasnifleri şematik, tematik, hem şematik hem tematik, kronolojik ve alfabetik** olmak üzere beş gruba; **kapsamına göre fırka tasnifleri, İslam firkalarının tümünü kapsayanlar, İslam dışı dinleri de ihtiva edenler ve belli bir firkayı kapsayan tasnifler** olmak üzere üçe ayrılmaktadır. **Gaye ve üslubuna göre fırka tasnifleri** ise *eleştirel maksatlı olan tasnifler ve tanımlayıcı tasnifler* olmak üzere iki kısımdır.¹ **Fırka sayısına göre yapılan tasniflere** gelince, makâlât ve firaq müellifleri İslam dini içerisinde zuhur eden mezhepleri, fırka sayısına göre tasnif ederken genelde iki farklı yol izlemişlerdir. Bunlardan *ilki* yetmiş üç fırka hadisini temele alanlar olup bu metot sıkça kullanılan bir metottur. Firaq müelliflerinin büyük çoğunluğu, Hz. Peygamber'den nakledilen ve "iftirak hadisi" olarak bilinen, Yahudilerin yetmiş bir, Hıristiyanların ise yetmiş iki firkaya ayrıldıklarını, Müslümanların da yetmiş üç firkaya ayrılacaklarına dair rivayetine² kayıtsız kalamayarak, fırka sayısını hadiste nakledilen yetmiş üç sayısına ulaştırmaya gayret etmişlerdir. Bu anlamda çeşitli formüller denenmiş zamanla bazı tasnif gelenekleri meydana gelmiştir. 73 Fırka rivayetine sadık kalmak için zaman içerisinde oluşan fırka tasnif geleneklerini *Yemen-Sünnî fırka geleneği, Doğu Hanefî geleneği ve Eş'ârî geleneği, Horasan Mu'tezilî Şi'î geleneği* olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.

¹ Bu tasnifler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 68-99.

² Ebu Davud, *Sünen* (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Sünnet", 1; Tirmizî, *Sünen* (İstanbul, Çağrı Yayınları, 1413/1992), "İman", 18.

İkincisi ise serbest tasnif olarak ifade edilen yani tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan mezhepleri belli bir sayıya bağlı kalınmaksızın sınıflandıranlardır ki bunları da itirak hadisi bağlamında *ikiye* ayırmak mümkündür. *Birinci* kısımdakiler mezkûr rivayeti zikredip, çeşitli sebeplerle bu hadise bağlı kalmayarak, sınıflandırmayı serbest tasnif ile oluşturanlardır. *İkinci* kısımdakiler ise bu rivayete tamamen kayıtsız kalanlardır. Herhangi bir sayıya bağlı kalınmaksızın serbest yapılan tasniflerde de zamanla Mu'tezilî tasnif geleneği oluşmuştur.¹

Yukarıda zikrettiğimiz bütün bu fırka tasnif metotlarından çalışmamızla ilgili olanlar fırka sayısına göre yapılan tasniflerden 73 şubeli tasnifler ve bu tasniflerle ilgili oluşan Doğu Hanefî veya Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği ile Eş'ârî Fırak Geleneği'dir. Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği olarak da bilinen tasnif sistemine ait ilk eserlerin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle beraber, hicrî III. asırda ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. İlk olarak Horasan ve Mâverâünnehr bölgelerinde Hanefî ulema arasında Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at tanımına dayalı olarak ortaya çıkmış olup ve yine Hanefî âlimlerce devam ettirilmiş bir gelenek olması hasebiyle "Hanefî", doğuda neşet etmesi sebebiyle ise "doğu" kavramları ile ifade edilmiştir. Bazı araştırmacılar, Mâtürîdî'den sonra geç dönem müelliflerden bu tasnifi oluşturanların sayısı oldukça az olduğu için, bu geleneğin "Hanefî" şeklinde isimlendirilmesinin daha doğru olacağını öne sürmektedirler. Bu gelenekteki tasnifin en karakteristik özelliği, müelliflerin fırka-i nâciyenin dışında kalan diğer mezhepleri önce 6'ya ayırarak, her birini de 12'şer alt fırkaya bölüp 72 sayısını elde etmeleri ve fırka-i nâciye olarak kabul ettikleri Ehl-i Sünnet'i de dâhil etmeleri ile 6x12+1 şeklinde 73 rakamına ulaşmalarıdır.²

Hanefî-Mâtürîdî fırka tasnif geleneğine ait diğer bir özellik de, fırak eserlerinde zikredilen mezheplere, "Mu'tezile" yerine "Mu'teziliye" kullanılması gibi, nispet eki getirilmesidir.³ Bu tasnife uygun olup da günümüze kadar ulaşan en eski eser, Ebû Mutî' en-Neseffî'nin (öl. 318/930) *Kitâbu'r-redd 'alâ ehli'l-bid'a ve'l-ehvâ* adlı eseridir.⁴

Eş'ârî geleneğinin hangi fırak müellifiyle başladığı hususu ise ihtilaflıdır. Zira Cubbâî'nin üvey oğlu olan Eş'ârî'nin *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*'i i'tizalden önce yazıp yazmadığı belli değildir ancak i'tizalden sonra eserini yeniden şekillendirdiği

¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz: Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 100-104, 109-252.

² Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 125-127; Muzaffer Tan, "Hanefî Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 121-123; Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmî*, haz. Halil İbrahim Bulut v.d. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 48-49.

³ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri*, 48-49; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 68.

⁴ Eserin içeriği ve tasnif metodu hakkında bkz: Tan, "Mezheplerin Tasnifi Meselesi", 123-129; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 68-70.

tahmin edilmektedir.⁵ Bazı araştırmacılar da bu geleneği *el-Milel ve'n-nihâl* ve *el-Farq beyne'l-fırak* adlı iki eserin müellifi olan Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-39) ile başlatılmasının daha uygun olacağı görüşündedir.⁶ Netice itibariyle Eş'ârî ile başlayan bu gelenek Bağdâdî ile sistemleşmiştir.⁷ Eş'ârî Fırak Geleneği'nin en karakteristik özelliği yine 73 fırka hadisine sadık kalarak bu sayıyı yakalamak için ana fırkaları fırka-i nâciye ile birlikte 7 veya 7'den daha fazla fırkaya ayırarak ve her birinin sayısını muhtelif rakamlarda zikredip, daha karmaşık hesaplarla 73 sayısına ulaşmaktır. Örneğin Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*'inde ana kolları yediye ayırarak 12+3+3+22+6+26+1 formülü ile 73 sayısına varmıştır. Ayrıca Âmidî'nin *Ebkâru'l-efkâr*'ı da Eş'ârî makâlât geleneğine uygun olarak tasnif edilmiştir. Zira Âmidî'nin söz konusu eserinde ana mezhepler Mu'tezile Havâric, Şi'a, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciye olmak üzere 8 adet olarak sıralanmıştır. Osmanlı fırak müelliflerinin birçoğu Adudüddîn el-Îcî'nin (öl. 756/1355) *el-Mevâkıf* adlı eseri vasıtasıyla Osmanlı'ya giren Âmidî'nin tasnifini kullanmıştır ki Ya'kûb b. Abdüllatîf de bu müelliflerden biridir. Hiç şüphesiz ki bunda, Cürçânî'nin *el-Mevâkıf*'a yazdığı *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı şerhin Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmasının büyük etkisi vardır.⁸

Çalışmamızdaki asıl amacımız, yukarıda zikrettiğimiz iki fırak tasnif geleneği çerçevesinde 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde bir takım dinî-siyasî gerekçelerle zuhur eden Kadızâdeliler hareketinin lideri Kadızâde Mehmed Efendi ile bu hareketin ilmî temellerinin oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynayan Ahmed Rûmî Akhîsârî'nin fırka tasniflerine yer vermektir. Ayrıca konuya giriş yapmadan Kadızâdelilerin tasnifinin bir arka planı niteliğinde olması hasebiyle Kadızâdeliler öncesi Osmanlı ilim ve fikir dünyasında telif edilen bazı önemli fırak risalelerine ve tasniflerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Zira Kadızâdeliler öncesi Osmanlı fırak yazarlarını ve eserlerini tanımak, Osmanlı'da oluşan fırak yazıcılığının ve tasnif türlerinin Kadızâdeliler üzerindeki etkisini de ortaya koyacaktır.

1. Kadızâdeliler Öncesi Osmanlı Makâlât Müellifleri ve Fırka Tasnif Usulleri

Osmanlı Devleti, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı açısından günümüze dek araştırmaya ve keşfe muhtaç bir alan olmuştur. Zira önceleri Osmanlı'da kaleme alınan fırak eserlerinin sayısının oldukça az olduğu tahmin edilirken, son dönemlerde yapılan araştırmalarda keşfedilen fırak risaleleri ile bu sayı artış

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Keskin, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Makâlât Geleneği el-Eş'ârî ve el-Belhî Örneği", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2014), 6-14.

⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 70. Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 172-173.

⁷ Ayrıca bkz: Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 46.

⁸ Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 282-285; Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 46-48.

göstermiştir. Kuruluşundan Kadızâdelilerin zuhur ettiği çağ olan 17. Yüzyıla gelinceye dek Osmanlı coğrafyasında azı Eş'arî makalât geleneğine ve çoğu ise Doğu Hanefî Fırak Geleneği'ne ait olmak üzere birçok eser telif edilmiştir. Kadızâdelilerin eserlerine geçiş yapmadan Osmanlı ilim dünyasında telif edilmiş söz konusu risaleleri kısaca tanıtmak faydalı olacaktır.

Risâle fî beyân-ı fırakı'd-âlle: Şeyhülislam Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (öl. 786/1384) eseridir.⁹ Müellif içerikte 73 fırka rivayeti esas alarak yaptığı sınıflamada, Hâriciyye, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürçi'e olmak üzere 6 ana fırka sıralayıp, her birinden 12 alt fırka ayırarak 72 rakamına ulaşmıştır. Fırka-i nâciye olarak saydığı Ehl-i Sünnet'i de dâhil ederek Doğu Hanefî Fırak Geleneği'ne uygun olarak $6 \times 12 + 1$ formülü ile 73 sayısını elde etmiştir.¹⁰

el-Makâlât fî beyâni ehli'l-bid'a ve'd-dalâlât: Osmanlı şeyhülislamı Kemalpaşazâde (öl. 940/1534) tarafından kaleme alınan eserdir. Bu risâlede de 73 fırka hadisi belirleyici olmuş; müellif eserinde, bid'at ve dalâlet ehli olarak nitelediği Harûriyye, Râfiziyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürçi'e olmak üzere 6 ana fırkayı sayarak, Cehmiyye'yi 13, Mürçi'e'yi 11, diğerlerini de 12'şer alt fırkaya ayırıp, fırka-i nâciyeyi de dâhil ederek 73 sayısına ulaştırmıştır. $6 \times 12 + 1 = 73$ formülüne oldukça yakın olduğu için bu eser de Doğu Hanefî Fırak Geleneği'ne uygun olarak addedilmiştir.¹¹

Risâle-i Fırak-ı Dâlle: Osmanlı veziriazamlarından biri olan ve İşkodravî adıyla tanınan Lütfî Paşa'ya (öl. 970/1563) aittir. İşkodravî, eserinin fırka tasnif metodolojisinde 73 fırka rivayetini temele almıştır. Fırkaları dağınık bir şekilde verse de, ana fırkaları Havâric, Cebriyye, Ravâfız, Kaderiyye, Müşebbihe ve Mürçi'e şeklinde 6'ya ayırmış, her birini 12'şer alt fırkaya ayırarak 72 sayısına ulaşmış, fırka-i nâciye olan Ehl-i Sünnet ile 73 sayısını elde etmiştir.¹² Dolayısıyla bu eserde de mezhepler doğu Hanefî Fırak Geleneği'ne uygun bir şekilde tasnif edilmiştir.

⁹ Metin Bozan, "Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepi Örneği", *Marife Bilimsel Birikim* 11/1 (2011), 116-117. Ayrıca eser hakkında geniş bilgi için bkz: Kadir Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risâlesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu 28-30 Mayıs 2010* (2014), 429-450.

¹⁰ Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risâlesi", 438-440, 448.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Muzaffer Tan, "Geç Dönem Hanefî-Maturîdi Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 184-202; Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, (Ankara, Hititkitap Yayınevi, 2008), 99-102.

¹² Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008), 102.

Tuhfetü'l-müsterşidîn fî beyâni fırâkı mezâhibi'l-müslimîn: İmam Birgivi'ye ait makâlât türünde bir eserdir. Birgivi eserinde ana fırkaları Kaderiyye, Cebriyye, Kerrâmiyye, Mu'attıla, Nevâsıb ve Ravâfız olmak üzere 6'ya ayırıp her birinden 12'şer kol sıralayarak 72 sayısını elde etmiş ve fırka-i nâciye olarak addettiği Ehl-i Sünnet'i de dâhil ederek $6 \times 12 + 1$ formülü ile 73 sayısına ulaşmıştır.¹³ Bu risalenin bazı nüshalarını karşılaştırarak tahkik eden Avni İlhan, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. El-Hasen el-İrakî'nin *el-Fırâku'l-müfterika beyne ehli'z-zendeķa* adlı eserinin bir özetinden ibaret olduğunu öne sürmüştür.¹⁴

Dâmiğatü'l-mübtedi'in ve kâşifetü buḫlâni'l-mülhidîn: Birgivi'ye nispet edilen ancak nispetinde bazı şüpheleri de içeren bir eserdir.¹⁵ Bu risalede, fırkalar makâlât müelliflerinin naklettiği fırkalar ile tasavvufta ilm-i bâtin iddiasında bulunan fırkalar olmak üzere iki farklı grupta ele alınmıştır. Bu eserde de İslam fırkaları 73 fırka hadisi temele alınarak $6 \times 12 + 1$ şeklinde Doğu Hanefî Fırak Geleneği'ne uygun olarak sınıflandırılmıştır. Harûriyye, Râfizîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürci'e olarak belirtilen ana fırkaların alt kollarının isimleri klasik mezhepler tarihi kaynaklarında zikredilen isimlerden farklı olması dikkat çeken diğer bir unsurdur.¹⁶

Birgivi Tasavvuf fırkalarını ise 12 kısımda ele almıştır. Müellife göre bu fırkaların 11'i ilm-i batın iddiasında bulunup küfre düşmüş, 1'i ise doğru yolda kalmıştır. Eser üzerine bir takım araştırmalarda bulunan Adem Arıkan, risalenin bu kısmında müellifin Ömer en-Neseffî'nin (öl. 537/1142) *Risâle fî beyâni mezâhibi't-taşavvuf* adlı eserinden naklettiğini belirtmiştir.¹⁷

İslam'da Fırkalar: 16. yüzyılda yaşamış olan Ya'kûb b. Abdüllatîf (öl. 16. Yy sonları) adında bir Osmanlı müderrisine ait olan bu eser, Halil İbrahim Bulut, Nurettin Gemici ve Ramazan Tarık tarafından ilk defa ortaya çıkarılıp, "*İslam Mezhepleri ve Kelâmı*" adıyla neşredilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır.¹⁸ Oldukça sistematik bir tasnife sahip olan bu eserde, müellif öncelikle insanlık âlemini "*millet ve diyanet sahipleri*" ile "*hevâ sahipleri*" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Müellif *ilk kısımda* İslam'dan, Ehl-i kitaptan ve Ehl-i kitap olma

¹³ Avni İlhan, "Birgili Mehmed Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risâlesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 174-175; Recep Önal, "İmam Birgivi'nin Siyasî İtikadî Mezheplere Yaklaşımı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), 2411; Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 276.

¹⁴ İlhan, "*Birgili Mehmed Efendi*", 174.

¹⁵ Söz konusu şüphelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Adem Arıkan, "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatü'l-Mübtedi'in Adlı Eserde Mezhepler", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyığıt vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 2/146-155.

¹⁶ Arıkan, "*Dâmiğatü'l-Mübtedi'in Adlı Eserde Mezhepler*", 153-155.

¹⁷ Arıkan, "*Dâmiğatü'l-Mübtedi'in Adlı Eserde Mezhepler*", 153.

¹⁸ Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, haz. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019).

ihtimali olanlardan neşet eden din ve mezhepleri ele almış; *ikinci kısımda* ise Senevîler, Filozoflar ve Hint kökenli inanışları zikretmiştir. Ardından itirak hadisinden bahseden müellif, öncelikle Şehristânî gibi ilk dönem İslam tarihinde zuhur eden ve Müslümanların fırkalaşmasına etki eden ihtilaflara yer vermiş; ardından da Âmidî ve Cürçânî'nin şerhindeki gibi ana mezhepleri Mutezile, Şi'a, Havâric, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciye olmak üzere sekize ayırmıştır.¹⁹ Mu'tezile'yi 20, Şi'a'yı alt kollarıyla birlikte 22, Havâric'i alt kollarla birlikte 22, Mürci'e'yi 5, Neccâriyye'yi 3, Cebriyye'yi 2, Müşebbihe ve fırka-i nâciyeyi de 1'er fırka sayıp 20+22+22+5+3+2+1+1 şeklinde toplamda 73 sayısını da aşarak 76'ya ulaştırmıştır.²⁰ Bu eser gerek metodu bakımından gerekse tasnif bakımından Osmanlı'da kaleme alınan en sistematik ve geniş fırak eseridir.

Hısnu'l-İslâm fî elfâzi'l-küfri ve'l-'akâid adlı eserin makâlât kısmı: Gânim el-Bağdâdî'nin (öl. 1032/1623[?]) elfâz-ı küfür risâlesi olan *Hısnu'l-İslâm fî elfâzi'l-küfri ve'l-'akâid* adlı eserinin içerisinde yer alan, "Ehlü'l-bid'a ve'l-hevânın küfrü gerektiren sözleri" adlı kısmıdır. Bağdâdî burada doğu Hanefî Fırak Geleneği'ne uygun olarak fırkaların sayısını 6 ana kola ayırarak her birinden 12 alt fırka zikredip 6x12+1 şeklinde 73 sayısına ulaştırmıştır. Tasnif ve içerik bakımından, Ebu'l-Mûtî en-Nesefî'nin *Kitâbu'r-redd 'alâ ehli'l-bid'a ve'l-hevâ el-dâlle* adlı eseriyle benzerlik içermektedir.²¹

Tercümânü'l-ümem ve risâle fî fıraki'l-İslâmiyye: Mehmed Emin b. Sadreddîn eş-Şîrvânî'nin (öl. 1036/1627) Eş'ârî makâlât geleneğine uygun olarak kaleme aldığı eseridir.²² 73 fırka rivayetine eserinde yer veren Şîrvânî, diğer klasik dönem makâlât müelliflerinden farklı olarak hadiste belirtilen yetmiş üç sayısının usûl-ü mezâhib anlamı ifade ettiğini, bu rakamın mezheplerin aslı olduğunu, mezheplerin fırkalara ve fırkaların da kollara ayrılarak bu sayının artış gösterebileceğini nakletmektedir.²³ Dolayısıyla o eserindeki tasnifte yetmiş üç sayısına bağlı kalmamıştır. Önce ana fırkaları Mu'tezile, Havâric, Râfıza, Melâhide, Kerrâmiyye, Müşebbihe, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Melâhidetü's-Sûfiyye ve fırka-i nâciye Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at olmak üzere 11 ana kola ayırmaktadır. Ardından Mu'tezile'yi 20, Havâric'i 23, Râfıza'yı 34,

¹⁹ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm'da Fırkalar* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, Bel Yz K0854), 18a. Ayrıca eserin tasnif sistemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 49-62.

²⁰ Geniş bilgi için bkz: Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 113-148.

²¹ Muharrem Kuzey, "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi* 14/27 (2016), 221-222.

²² Yazma nüshası için bkz: Muhammed Emin eş-Şîrvânî, *Muhtasar fî Beyân-i Mezâhibi'l-Muhtelif*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Dârü'l-Mesnevî, 258/7), 74b-84a.

²³ Geniş bilgi için bkz: Şîrvânî, *Mezâhibi'l-Muhtelif*, 74b-75a; Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbn Sadru'd-Dîn eş-Şîrvânî ve İtikadî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 253-254.

Melâhide'yi 7, Müşebbihe'yi 6, Mürci'e'yi 5, Neccâriyye'yi 3, Cebriyye'yi 2 ve Melâhidetü's-Sûfiyye'yi de 7 fırkaya ayırarak toplamda 107 sayısına ulaşmaktadır. Ardından herhangi bir fırkaya ayırmadığı Kerrâmîyye'yi ve Ehl-i Sünnet'i de dâhil ederek toplamda 20+23+34+7+6+5+3+2+7+1+1 şeklinde 109 fırka zikretmektedir.²⁴

Tercüme-i Milel ve'n-Nihâl: Bu eser, bir çeviri olması hasebiyle yukarda zikrettiğimiz diğer risalelerden farklıdır. Konevî, Rûmî, Mısrî gibi künyelerle anılan devrin önde gelen simalarından biri olan Nuh b. Mustafa'nın (öl. 1070/1660) meşhur Eş'ârî makâlât müellifi, eş-Şehrestânî'nin (öl. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eseri üzerine kaleme aldığı "yarı çeviri-yarı telif"²⁵ nitelikli bir eserdir.²⁶ Söz konusu eserde yer yer Nuh b. Mustafa'nın kendi fikirlerine de rastlamak mümkündür.²⁷

2. Kadızâdelîler Hareketi ve Kadızâdeli Liderler

Kadızâdeliler hareketi 17. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde zuhur eden ve Osmanlı'nın dinî, ilmî ve siyasî hayatını yarım asırdan fazla bir süre boyunca meşgul eden; hem dinî hem de siyasî bir mahiyete sahip olan önemli bir harekettir. Söz konusu hareket, Hanefî Mâtürîdî gelenek içerisinde, bu geleneğin yapı taşları olarak niteleyeceğimiz temel klasiklere dayanmak suretiyle, aynı geleneğe mensup olan dönemin bazı tasavvufî ekollerine, Osmanlı tebasına ve hatta yöneticilerine karşı olan bir iç eleştiridir.

Hareketin lideri dönemin Balıkesir kadısı olan Doğanzâde²⁸ Mustafa Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi'dir (öl. 1045/1635) ki babasına nispetle Kadızâde olarak

²⁴ Fiğlalı, "İbn Sadruddin eş-Şirvânî", 254-274; Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 291.

²⁵ Doğan Kaplan, "Nûh b. Mustafa'nın Şehrestânî'nin el-Milel ve'n-Nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 302.

²⁶ Milel ve'n-Nihâl ile Nûh b. Mustafa'nın tercümesi arasındaki farklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kaplan, "Nûh b. Mustafa'nın Şehrestânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", 256-318.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ömer Türker, "Nûh b. Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/230-231; Hafsa Şenses, *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsmli Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), s. 25; Kâşif Hamdi Okur, "Amasyalı Fakih Nuh b. Mustafa ve İctihad ve Taklidle İlgili Görüşleri", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı: 21-23 Nisan 2017*, (Amasya: y.y., 2017), 1/342-344.

²⁸ Bazı kaynaklarda Doğanî Mustafa Efendi veya Doğançı Mustafa Efendi olarak zikredilse de, Kadızâde otobiyografisinde babasının Doğanzâde olarak bilinen Mustafa Efendi adında bir kadı olduğunu açıkça belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi'u'l-Fuzalâ*, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 1/321; Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Kâtip Çelebi* (Toronto: Toronto Üniversitesi Kütüphanesi, ts.), 2/182; Kadızâde Mehmed Efendi, *Risâle-i Müdâfaa* (Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2688/3), 63a; Ali Durmuş, "Kadızâde Mehmed Efendi'nin Bilinmeyen Risalesi Risâle-i Müdâfa'a Işığında Hayatı ve İlmî Kişiliği Tercüme Tahkik ve Değerlendirme", *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (2020), 324.

anılmaktadır. Süleymaniye, Ayasofya ve Fatih Sultan Mehmed gibi İstanbul'un büyük camilerinde vaizlik ve dersiamlık yapan Kadızâde, gerek kaleme aldığı eserleriyle gerekse vaazlarıyla geniş bir takipçi kitlesine ulaşmış; dönemin padişahlarına sunduğu layihalar, duanameler, kasideler ve nasihatnamelerle sultanları ve saray erkânını takipçileri arasına katmayı başarmıştır. Hem geniş bir halk kitlesinin hem de siyasi otoritenin gücünü arkasına alan Kadızâde, bir takım radikal görüşleri ve sivri söylemleri ile dönemin Mevlevî ve Celvetî şeyhlerinin hışımına uğrasa da, asıl tepkiyi dönemin Halvetî meşayihından Abdülmecid Sivasî Efendi'den (öl. 1049/1639) almıştır. Bu anlamda ekol olarak Halvetiyye'nin Sivasîyye kolu; kişi olarak da Abdülmecid Sivasî, Kadızâde'nin en şiddetli muhalifi olarak tarihî kaynaklarda yerini almıştır. Aynı dönem Kadızâde'nin takipçi ve destekçileri arasında yer alan ve ilmî sahada Kadızâde'den daha da etkili olan Akhisarlı Ahmed Rûmî Efendi (öl. 1041/1631-32), kaleme aldığı birçok eseriyle Kadızâde'nin görüşlerini sistematikleştirerek düzenli bir forma sokmuştur. Bu durum söz konusu hareketin asırlar boyunca Kadızâdeliler-Sivasîler olarak anılacağı ve aralarında vuku bulan ihtilafların yıllarca tartışılmaya devam edeceği sinyallerini de vermiştir.²⁹

Kadızâde'nin ölümünden sonra söz konusu fikirlerini daha sivrilterek bu görüşlere sahip çıkan Şam asıllı vaiz Üstuvânî Mehmed Efendi (öl. 1072/1661), söz konusu hareketi fikrî sahadan fiilî sahaya çekmiş; bazı radikal görüşleriyle de Abdülehad Nûrî Efendi (öl. 1061/1651) nezdinde dönemin Sivasîlerinin tepkisini çekmiştir. Vaaz vermesi için geleneğe aykırı olarak Has odaya alınan ve ardından Padişah Hocalığı makamına terfi ettirilen Üstuvânî, hem Sultan IV. Mehmed ile hem de diğer saray ahali ile samimi dostluklar kurma imkânı elde etmiştir. Ancak bunu fırsata çevirmek isteyen Üstuvânî, bir takım destekçileri birlikte dönemin bazı tasavvufî ekollerine karşı kalkıştıkları ayaklanma, siyasi otorite tarafından engellenmiştir. Böylece Üstuvânî ve destekçileri 1066/1656'da sürgünle cezalandırılarak hareketin etki gücünü kırılmıştır.³⁰

Erzurum Beylerbeyi Fâzil Ahmed Paşa'nın (öl. 1087/1676) samimi arkadaşlarından olan Vanî Mehmed Efendi (öl. 1096/1685), Ahmed Paşa'nın sadrazam olmasıyla İstanbul'a davet edilmiş ve bu vesileyle IV. Mehmed'le dostluk kurma imkânına sahip olmuştur. IV. Mehmed'in en samimi arkadaşlarından olan Vanî, İstanbul'un önemli camilerinde vaizlik görevinde bulunmasının yanı sıra zamanla Hâce-i Sultânîlik, Hünkâr vaizliği ve şehzade

²⁹ Kadızâde Mehmed Efendi ile Ahmed Rûmî Akhisârî'nin hayatları ve Sivasîlerle olan mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz: Ali Durmuş, *Osmanlı'da Dinî Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 94-153.

³⁰ Üstuvânî Mehmed Efendi'nin hayatı ve Kadızâdeliler hareketindeki yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 153-182.

hocalığı gibi makamlara terfi ettirilmiştir. Siyasî gücü elinde bulunduran Vanî, söz konusu vaazlarında bir takım söylemleri ve sert eleştirileri ile Kadızâde'nin görüşlerini yeniden canlandırmıştır. Vanî'nin karşısında ise, onun en şiddetli muhalifi olarak dönemin Halvetiyye tarikatının Mısıriyye kolunun kurucusu olarak kabul edilen Niyâzî-i Mısırî (öl. 1105/1694) olmuştur. Karşılıklı yapılan tartışmalar, Viyana seferine ordu vaizi olarak katılan Vanî'nin; bu seferden alınan ağır bir yenilgi sonucunda Kestel'e sürgün edilmesiyle son bulmuştur.³¹

Kadızâdeliler hareketi bir yandan İslam tarihinde asırlardır tartışılmakta olan ve üzerine lehte ve aleyhte bir takım telifat bulunan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin dinî durumu ve nübüvvet-velayet görüşleri; Hızır'ın ebediliği; Firavun'un imanı; ebeveyn-i Rasulullah'ın dinî konumu; kabir ziyaretleri; Yezid'e lanetin caiziyeti; aklî ve naklî ilimlerin gerekliliği; tasliye, tarziye ve te'mînin caiziyeti; teganni, musafaha ve inhinanın hükmü; kandil gecelerinde kılınan namazların hükmü; cehrî zikrin, sema ve deveranın hükmü gibi çeşitli meseleleri yeniden tartışmaya açmıştır. Bir yandan da Osmanlı halkının yeni yeni tanımaya başladığı tütün ve kahvenin hükmü ile buna istinaden kahvehanelerin durumu Halvetîlik, Mevlevîlik ve Celvetîlik gibi bazı tasavvufî ekoller ile Kadızâdeliler arasında tartışılmıştır. Söz konusu tartışmalar dönemin ilim ve fikir dünyasına zenginlik kattığı gibi kaleme alınan manzum eserlerde de edebî sahada kendini hissettirmiştir.³²

Kadızâdelilerin dönemin bazı tasavvufî ekolleriyle karşı karşıya geldiğini ve bid'atlarla mücadele yöntemlerini göz önünde bulunduran bazı tarihçi ve araştırmacılar, onları tasavvuf düşmanlığı ile ve Seleflikle suçlamıştır. Ancak yaptığımız araştırmalarda Kadızâdelilerin tasavvuf eleştirisinin toptan bir tasavvuf düşmanlığı şeklinde olmadığı, aksine Kadızâde'nin dönemin Nakşibendiyye tarikatına bağlı bir Nakşî olduğu; Sivasîlerle giriştikleri tartışmalarda Hanefî-Mâtürîdî kaynaklara dayandığı; özellikle de zâhid Hanefî fukahasının fetâvâ ve nevâzil türündeki eserlerinden geniş ölçüde faydalandığı bir gerçektir. Dolayısıyla mezkûr hareketin dar, hatta kör bir bakış açısıyla Seleflikle veya tasavvuf düşmanlığıyla suçlanması tarihî realitelere aykırı düşmektedir.³³

³¹ Vani Mehmed Efendî'nin hayatı eserleri ve Kadızâdeliler hareketi çerçevesinde Mısırî ile ihtilafları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 182-227.

³² Kadızâdeliler ile Sivasîler arasında tartışılan itikadî, felsefî, fikhî ve tasavvufî meselelerle ilgili geniş bilgi için bkz: Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: MEB Basımevi, 1972); Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 228-317.

³³ Kadızâdelilerin itikadî görüşleri ekseninde mezhebî durumları hakkında geniş bilgi için bkz: Durmuş, *Kadızâdeliler Hareketi*, 317-412.

3. Kadızâdelilerin İslam Mezhepleri Tarihi ile İlgili Eserleri

Kadızâdelilerden İslam mezhepler tarihi ile yakından ilgilenen ve bu alanda bazı teliflerde bulunan sadece iki müellif bulunmakta olup bunlar Ahmed Rûmî Akhisârî ile Kadızâde Mehmed Efendi'dir. Kadızâdelilerden sayılan Üstuvânî Mehmed Efendi ile Vânî Mehmed Efendi'nin İslam Mezhepleri Tarihi alanıyla doğrudan ilgili herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Akhisârî'nin İslam fırkalarını ele alarak tasnif ettiği, *Risâle fî meşâyidi's-şeytân li-Âdem ve zürriyyetihi* adlı eseri; Kadızâde'nin *Naşru'l-aşhâb ve'l-aşbâb* ile *Menâkıbu's-şahâbe* adlı iki eseri bu alanda telif edilmiş önemli eserler arasında yer almaktadır. Ayrıca Kadızâde'nin *Manzûme-i 'Aşkâid* ve *Mebhas-ı İmân* adlı iki eserinde de yer yer İslam fırkalarıyla ve İslam mezhepleri arasında ihtilafı olan itikadî meselelerle ilgili bir takım değerli bilgiler bulmak mümkündür. Ancak *Manzûme-i 'Aşkâid* ile *Mebhas-ı İmân* İslam Mezhepleri Tarihi ilmiyle doğrudan ilgili olmadığı için, söz konusu iki eserin tanıtımından ziyade müellifin konuyla alakalı görüşlerine yer verilecektir.

3.1. Risâle fî meşâyidi's-şeytân li-Âdem ve zürriyyetihi

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu eser şimdiki dek bilinmeyip ilk defa "Osmanlı'da Dinî Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi" adlı doktora çalışmamız ile birlikte tarafımızca ortaya çıkarılmıştır.

Ahmed Rûmî Akhisârî'nin bu eseri içerik olarak *iki* kısımdan oluşmaktadır. *Birinci kısım* konusal başlıklandırma yapılmamış olsa da, İslam Mezhepler Tarihi klasiklerinde "hevâ sahipleri" olarak nitelendirilen Senevîler, Filozoflar, Hint kökenli inanışlar ile Cahiliye dönemi müşrik Arapları konu edinmektedir. Müellif eserinde belirtmemiş olsa da, bu kısımda İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin *İğâsetü'l-lehfân fî meşâyidi's-şeytân* adlı eserinden geniş ölçüde faydalanmıştır.³⁴ "Millet ve diyanet sahipleri" olarak nitelendirebileceğimiz *ikinci kısım* ise, İslam mezhepleri ele alınmakta ve 73 fırka hadisine göre tasnif edilmektedir.

Şimdiki değin hiçbir şekilde bilinmeyen ve "Osmanlı'da Dinî Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadızâdeliler Hareketi" adlı doktora çalışmamız ile birlikte tarafımızca ilk defa ortaya çıkarılan bu eserin yaptığımız araştırmalarda yalnızca bir nüshasını tespit ettik. Dolayısıyla söz konusu eserin ikinci bir nüshasının varlığına dair şimdilik herhangi bir malumatımız bulunmamaktadır. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput Koleksiyonunda, 429/13 numarada kayıtlı bulunan bu nüsha 119b-148a varakları arasında yer almaktadır. Eserin dili Arapçadır.

³⁴ Ahmed Rûmî Akhisârî, *Risâle fî Mesâyidi's-Şeytân li-Âdem ve Zürriyyetihi* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput, 429/13), 119b-130b.

Okunaklı bir nesih hattı ile istinsah edilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Her varakta 23 satır mevcuttur.

3.2. Naşru'l-aşhâb ve'l-aḥbâb ve ḳaḥru'l-kilâb es-sebâb fî reddi'r-ravâfiḳ ve ḡayri zâlik:

Safevîler ile yapılan savaşlar nedeniyle Osmanlı siyasî hayatında genişçe yer kaplayan ve dönemin aktüel meselelerinden olan Rafizîlik aleyhine Kadızâde Mehmed Efendi tarafından Arapça olarak kaleme alınmış önemli bir eserdir. Kâtip Çelebî Kadızâde'nin "*Menâkıbu's-şahâbe*" adıyla da bilinen bu eserinde İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî'nin (öl. 974/1567) *eş-Şavâiku'l-Muḥriḳa*'sından faydalandığını ancak eseri tamamlamadığını belirtmektedir.³⁵ Bu nedenle olsa gerektir ki risale konusal olarak bir bütünlük veya bir sistematiklik arz etmemektedir. Genel itibariyle değerlendirildiğinde, Kadızâde Şah İsmail ve "Kızılbaş" olarak nitelendirdiği tebaasından hareketle bir yandan Şi'a'nın inanç esaslarına ve bazı uygulamalarına yer vererek onları tekfir ederken diğer yandan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın faziletlerini uzunca ele almaktadır. Eserin Kadızâde'ye aidiyetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Zira Kadızâde otobiyografisinde "*Risâletün fî menâkıbi's-şahâbe riḳvânullâhi Te'âlâ aleyhim ecma'în ve meşâlibi'r-ravâfiḳ*" adında bir eser telif ettiğini açıkça belirtmiştir.³⁶

Yaptığımız araştırmalarda eserin iki nüshasına ulaşabildik. *Birinci nüsha*; Milli Kütüphanede, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 17180 numarada kayıtlı bulunmakta olup 2b-204a varakları arasında yer almaktadır. Okunaklı nesih hattı ile her varakta 11 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Dijital ortama aktarılan varak görüntülerinden bazıları eksiktir. Bu nüshada eserin adı *Naşru'l-aşhâb* olarak belirtilmiştir.³⁷ *İkinci nüsha* ise Amasya Yazma Eser Kütüphanesinde 955/1 numarada kayıtlı olup 1b-75b varakları arasında yer almaktadır. Okunaklı talik hattı ile her varakta 25 satır olacak şekilde Mustafa b. Abdullah tarafından 1049/1638 tarihinde istinsah edilmiştir. Eserin girişinde Arapça olarak "Bu risale-i şerîfe menâkıbu's-şahâbe hakkındadır." ifadeleri ile birlikte Kadızâde tarafından yazıldığı belirtilirken hemen sonrasında "Bu kitabın adı *Naşru'l-aşhâb ve'l-aḥbâb...*" ifadeleri yer almaktadır.³⁸

³⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, trc. Rüştü Balcı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007) 4/1566.

³⁶ Kadızâde, *Risâle-i Müdâfaa*, 64a.

³⁷ Kadızâde Mehmed Efendi, *Naşru'l-Aşhâb* (Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17180), 2b

³⁸ Kadızâde Mehmed Efendi, *Naşru'l-Aşhâb* (Amasya: Amasya Yazma Eser Kütüphanesi, 05 Ba 955/1), 1a.

3.3. Menâkıbu'ş-Şahâbe

Yukarıda zikrettiğimiz *Naşru'l-ashâb* adlı eserin Kadızâde tarafından yapılan muhtasar çevirisidir. *Naşru'l-ashâb*'a göre daha sistematik bir başlıklandırmaya sahip olan bu risale yukarıdaki gibi hem *Menâkıbu'ş-Şahâbe* hem de *Naşru'l-ashâb* adıyla anılmakta olup kısa bir girişle birlikte dört fasıldan oluşmaktadır. Kadızâde eserin girişinde Şah İsmail'in hayatından, nesep âlimlerine soyunu nasıl yazdırarak kendisini Hz. Peygamber'e nispet ettirdiğinden bahsederek, "Kızılbâş" olarak nitelediği tebaasını tekfir etmektedir.³⁹ *Birinci fasılda* dört halife başta olmak üzere sahabe hakkında nazil olan ayetler ve varid olan hadisler sıralarken;⁴⁰ *ikinci fasılda* Şi'a'nın inançlarını eleştirel olarak ele alıp reddetmektedir.⁴¹ *Üçüncü fasılda* fırkâ-i dâlle olarak nitelendirdiği Şi'a'yı küfürle itham edip gerekçelerini sıralarken⁴² *dördüncü fasılda* Râfızîler üzerine uygulanması gereken hukukî şeraiti açıklamaktadır.⁴³

Yaptığımız araştırmalarda bu eserin yalnızca iki nüshasına ulaşabildik. *Birinci nüsha*; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonunda 2197/2 numarada kayıtlı olup 154b-180a varakları arasında yer almaktadır. Okunaklı talik hattı ile istinsah edilen bu nüshanın her varığında 17 satır bulunmaktadır. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. *İkinci nüsha* ise İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde, Türkçe Yazmalar Koleksiyonunda, T3529 numarada kayıtlı olup 1a-26a varakları arasında yer almaktadır. Okunaklı bir nesih hattı ile her varakta 19 satır olacak şekilde istinsah edilmiştir. Müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir.

4. Kadızâdelilerin Fırka Tasnif Metodu

4.1. Ahmed Rûmî Akhisârî'nin Fırka Tasnif Metodolojisi:

Ahmed Rûmî Akhisârî söz konusu risalesinde şeytan metaforundan hareketle, İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin *İğâsetü'l-Lehfân* adlı eserinde olduğu gibi, ihtilafların temelini şeytana dayandırıp, firkalaşmanın yegâne sorumluluğunu ona yükleyerek öncelikle Hz. Âdem'den beri insanoğlunun dinî inançlarının serüvenine kısaca yer vermektedir.⁴⁴ Makalât türü klasiklerde *ehlü'l-hevâ* kavramıyla ifade edilen bu kısımda müellif öncelikle şeytanın Hz. Âdem'i nasıl kandırdığı ve kovulmasına neden olduğuna yer vermekte ardından düzensiz bir şekilde Cahiliye Araplarına gelinceye dek putperestliğin nasıl türeyip geliştiğine

³⁹ Kadızâde Mehmed Efendi, *Menâkıbu'ş-Şahâbe* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, T3529), 1a-4a.

⁴⁰ Kadızâde, *Menâkıbu'ş-Şahâbe*, İstanbul Üniversitesi Nüshası, 4a-10a.

⁴¹ Kadızâde, *Menâkıbu'ş-Şahâbe*, İstanbul Üniversitesi Nüshası, 10a-13b.

⁴² Kadızâde, *Menâkıbu'ş-Şahâbe*, İstanbul Üniversitesi Nüshası, 13b-18a.

⁴³ Kadızâde, *Menâkıbu'ş-Şahâbe*, İstanbul Üniversitesi Nüshası, 18a-26a.

⁴⁴ İlk kısım için bkz: Akhisârî, *Mesâvidi's-Şeytân*, 119b-130b.

değınmektedir. Akabinde ise Filozofların; güneş, ay ve yıldızlar gibi gök cisimlerine tapanların; Mecûsilerin ve Hint kökenli bazı dinlerin inançlarını kısa kısa ele alarak açıklamaktadır. Akhisârî bu kısımda *İğâsetü'l-lehfân*'daki gibi her bir inancı şeytanın oyunu olarak göstermektedir.

Sistematik bir düzenliliğe sahip olan *ikinci kısım* ise İslam mezhepleri tarihi klasiklerinde *ehlü'l-millet ve'd-diyânât* olarak isimlendirilen kısımdan ibaret olup bu bölümde İslam dininde zuhur eden fırkalar ele alınmıştır.⁴⁵ Akhisârî burada mezheplerin tasnifini yapmadan önce, 73 fırka hadisinin birkaç varyantını nakletmiştir. Bunlardan en dikkat çeken nakil ise Ebu Müslim el-Havlânî'den (v. 62/681-682) naklettiği; Allah'ın bütün yaratıklarının melekler, şeytanlar, cinler ve insanlar olmak üzere dört sınıfta ayırdığını ifade eden rivayettir. Bu hadise göre Allah Teâlâ insanları 125 kısma ayırıp; 112'sini Hint ülkelerinde, 6'sını doğuda; 6'sını da batıda kılmıştır ve tamamı kâfir ve cehennemliktir. Geriye kalan tek grup olan ehl-i tevhdî de kendi aralarında ihtilafa düşerek 73 fırkaya ayrılacak ve bunlardan sadece Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kurtuluşa erecek, diğerlerinin tamamı ehl-i bid'at ve dalâlet olup cehennemlik olacaktır.⁴⁶

Akhisârî, eserindeki mezhepleri sınıflandırma metodunu tamamen 73 fırka hadisi üzerine bina ederek, fırka sayısını da 73'e denk getirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Akhisârî'nin bu tasnifi, *fırka sayısına göre* yapılan tasnifler arasında "*yetmiş üç şubeli tasnifler*" içerisinde yer almaktadır.

Akhisârî, ana fırkaları Şi'a, Mu'tezile, Havâric, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Ehl-i Sünnet olmak üzere sekize ayırmaktadır. Şi'a'yı; Hıristiyanların Hz. İsa'yı kutsadığı gibi, Hz. Ali'yi kutsayıp, ona taraftar olan; Rasulullah'tan sonra nass-ı hafî veya celf ile birlikte Ali b. Ebî Tâlib'in imamlığını öne sürüp zulüm ve takıyye haricinde hilafetin ondan ve evladından asla çıkmayacağını iddia edenler olarak tarif etmektedir.⁴⁷ Akhisârî Şi'a'yı Gulât, Zeydiyye ve İmâmiyye olarak üç kola ayırıp; Gulât'ı Sebe'iyye, Kâmiliyye, Benâniyye, Muğiriyye, Cenâhiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Gurâbiyye, Zemmiyye, Hişâmiyye, Zürâriyye, Yûnusiyye, Şeytâniyye, Zerâmiyye, Mufavvıda, Bedâ'iyye, Nusayriyye/İshâkiyye, İsmâ'iliyye olmak üzere 18 alt fırkaya ayırmaktadır. Zeydiyye'yi Cârudiyye, Süleymâniyye ve Bütëriyye⁴⁸ olmak üzere 3 fırkaya ayırıp İmâmiyye'yi tek olarak saymaktadır. Böylece Şi'î fırkaların sayısını

⁴⁵ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 130b-148a.

⁴⁶ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 130b-131a.

⁴⁷ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 131a.

⁴⁸ Diğer bazı makalat türü eserlerde bu mezhebin adı Bütëriyye veya Bütëriyye olarak geçmektedir. Ancak burada Akhisârî özellikle "Bütëriyye" adını kullanmıştır. Bkz: Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 136a.

Zeydî ve Gâfî alt fırkalara İmâmiyye'yi de dâhil ederek 18+3+1 şeklinde 22'ye ulaştırmaktadır.⁴⁹

Akhisârî Mu'tezile'yi, Hasan Basrî'nin yanına gelerek kendisine büyük günah işleyenin durumu hakkında iki farklı fırkanın türediğini söyleyip; bu hususta kendi görüşünün ne olduğunu soran bir adama, "*el-menzile beyne'l-menzileteyn*" fikrini öne sürerek Hasan Basrî'den i'tizal eden, öğrencisi Vâsıl b. Atâ'nın müntesipleri olarak tanıtmaktadır.⁵⁰ Mu'tezilî fırkaları ise Vâsılıyye, 'Amriyye, Huzeilyyye, Nazzâmiyye, Esvâriyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Bişriyye, Murdâriyye, Hişâmiyye, Sâlihiyye, Hâbitiyye, Hadbiyye, Ma'meriyye, Sümâmiyye, Hayyâtıyye, Câhızıyye, Ka'biyye, Cübbâ'ıyye ve Behşemiyye olarak 20 kola ayırmaktadır.⁵¹

Hâriciler'i tanımlamadan Muhakkime, Beyhesiyye, Ezârîka, Necedât, Esferiyye, İbâdiyye ve Acârîde/Cârîde olmak üzere 7 fırkaya ayrıldığını belirten Akhisârî, İbâdiyye'yi Hafsiyye, Yezîdiyye ve Hârisiyye olmak üzere 3'e ayırmaktadır. Ardından Acârîde'yi Meymûniyye, Hamziyye, Şu'aybiyye, Hâzımıyye, Halefiyye, Etrâfiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltıyye ve Se'âlibe olmak üzere 10 fırkaya ayırıp; Acârîde'nin Se'âlibe fırkasını Ahnesiyye, Ma'bediyye, Şeybâniyye ve Mükremiyye şeklinde 4 kola bölerek 5+3+9+4 şeklinde toplamda 21 Hâricî fırka saymaktadır.⁵²

Mürci'e'yi küfürle beraber ibadetin fayda vermediği gibi imanla beraber günahın da zarar vermeyeceğini iddia ederek, rütbe bakımından ameli imandan sonraya bırakanlar olarak tarif eden Akhisârî, onları da Yûnusiyye, 'Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye ve Sûmeniyye olmak üzere 5 fırkaya ayırmaktadır.⁵³

Muhammed b. Hüseyin en-Neccâr'ın ashâbı olarak tanıttığı Neccâriyye'nin bir kısmının bazı hususlarda Ehl-i Sünnet'e bazı hususlarda da Mu'tezile'ye tabi olduklarını nakletmekte ve onları da Burgûsiyye,⁵⁴ Zağferâniyye ve Müseyyidrike olmak üzere 3 fırkaya ayırmaktadır.⁵⁵

Cebriye-i Hâliya ve *Cebriye-i Mütevassıta* olmak üzere iki kısma ayırdığı Cebriyye'yi ve Allah'ı yaratıklara ve muhdesâta benzediğini iddia edenler olarak

⁴⁹ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 131a-136b.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 136b-137a.

⁵¹ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 136b-141a.

⁵² Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 141a-144a.

⁵³ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 144a-145a.

⁵⁴ Risalenin faydalandığımız tek nüshasında bu mezhep adı "Bur'ûsiyye" olarak belirtilmiştir. Ancak bu adın sehven "ayn" harfi ile yazıldığını düşünmekteyiz. Bkz: Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 145a.

⁵⁵ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 145a.

tanıttığı Müşebbihe'yi müstakil birer mezhep olarak ana kollar arasında zikretmektedir.⁵⁶

Son mezhep olarak fırka-i nâciye Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at olduğunu belirten Akhisârî bu kısımda Ehl-i Sünnet'in itikadî görüşlerine kısa bir şekilde yer vermiştir.⁵⁷ Dolayısıyla $22+20+21+5+3+1+1 = 73+1$ olmak üzere toplamda 74 fırka saymıştır (Tablo 1). Akhisârî her ne kadar değişik varyantları ile zikrettiği 73 fırka hadisine sadık kalmaya çalışsa da, bu sayıyı aşarak 74 rakamına ulaşmıştır. 73 sayısını elde etmek için çetin uğraşlar verdiğini, ana fırkalar arasında saydığı Havâric'i alt fırkalara bölüşünden anlamak mümkündür. Zira burada Havâric'in kolları arasında zikrettiği Acârîde'nin 20 alt fırkaya ayrıldığını zikretse de, devamında Se'âlibe ile birlikte 10 fırka sayıp, Se'âlibe'yi de 4'e ayırmaktadır. Dolayısıyla Se'âlibe'nin sadece alt fırkalarını sayıya dâhil ettiğimizde Acârîde'ye ait sadece 13 adet fırka saymaktadır.⁵⁸

Akhisârî'nin bu tasnifi, Eş'ârî Fırak Geleneği'ndeki 73 şubeli tasnifler ile ciddi bir benzerlik arz etmektedir. Bu geleneğe mensup sayılan Seyfüddîn el-Âmidî'nin *el-Ebkârü'l-Efkâr* adlı eserindeki fırka tasnifi,⁵⁹ bu tasnife oldukça yakın olan ve Osmanlı medreselerinde eserleri ders olarak okutulan Cürcânî'nin tasnifi⁶⁰ ve Osmanlı makâlât müellifi Ya'kûb b. Abdülatif'in tasnifi ile Akhisârî'nin tasnifi bazı küçük farklılıklarla birbirine oldukça yakındır. Âmidî, mezkûr eserindeki fırka tasnifinde ana mezhepleri Mu'tezile, Şi'a, Havâric, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciye olmak üzere 8 sınıfta ele alırken; bu mezhepleri alt fırkalarıyla birlikte sırasıyla $20+22+22+5+3+1+1+1$ olarak belirtmekte ve her ne kadar 73 fırka rivayetine sadık kalmaya çalışsa da, bu sayıyı 75'e ulaştırmaktadır.⁶¹ Cürcânî de ana mezhepleri Âmidî gibi 8'e ayırıp, Mu'tezile'yi 20, Şi'a'ya 22, Havâric'i 22, Mürci'e'yi 5, Neccâriyye'yi 3 fırka olarak sayıp, diğerlerini de 1 sayarak Âmidî gibi toplamda $20+22+22+5+3+1+1+1=75$ sayısına ulaştırmaktadır.⁶² Ya'kûb b. Abdülatif söz konusu eserinde ana fırkaları Mu'tezile, Şi'a, Havâric, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe, fırka-i nâciye olmak üzere 8 olarak verip; Mu'tezile'yi 20; Şi'a ve Havâric'i 22; Mürci'e'yi 5; Neccâriyye'yi 3; Cebriyye, Müşebbihe ve fırka-i nâciyeyi de birer fırka olarak

⁵⁶ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 145a-146a.

⁵⁷ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 146a-148a.

⁵⁸ Akhisârî, *Mesâyidi's-Şeytân*, 142b-144a.

⁵⁹ Bu tasnif şeması ile ilgili bkz: Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 287.

⁶⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.

⁶¹ Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 287.

⁶² Seyyid Şerif Cürcânî, "Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İslam Mezheplerinin Sınıflandırılması", çev. İsmail Yürük, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 233-277.

sayıp; 20+22+22+5+3+1+1+1 şeklinde 75 sayısına ulaşmaktadır.⁶³ Ayrıca her üç müellif de fırka tasnifine Mu'tezile ile başlamaktadır.

Akhisârî, Âmidî'den ve takipçileri Cürcânî ve Ya'kûb b. Abdüllatif'ten farklı olarak, Haricîlerin kollarından olan İbâdiyye'nin alt fırkaları arasında Ashâbu't-Tâ'at fırkasını zikretmeyip, İbâdiyye'yi yalnızca 3 fırka olarak saymaktadır.⁶⁴ Bu durum da toplam fırka sayısını 1 düşürerek 74'e ulaştırmaktadır. Öte yandan Akhisârî, yine Âmidî, Cürcânî ve Ya'kûb b. Abdüllatif'ten farklı olarak fırka tasnifine Şi'a ile başlamaktadır. Buna ilaveten Akhisârî, hem Âmidî hem Cürcânî hem de Ya'kûb b. Abdüllatif gibi, Se'âlîbe fırkasını Acârîde'nin alt fırkası olarak sayıp, Ahnesiyye, Ma'bediyye, Şeybâniyye ve Mükremiyye'yi Se'âlîbe'den ayrılan kollar arasında addetmektedir.⁶⁵

Akhisârî'nin söz konusu eserindeki fırka tasnif usulündeki bütün bu benzerlikler, Cürcânî'nin el-İcî'nin *el-Mevâkıf*'ına yazdığı şerhinin Osmanlı medreselerinde okutulmasının bir neticesi olarak da kabul edilebilir. Akhisârî her ne kadar Hanefî-Mâtürîdî gelenek içerisinde yoğrularak yetişse de, fırka tasnifinde usul olarak, Osmanlı fırak müelliflerinden sayılan Ya'kûb b. Abdüllatif ve eş-Şirvânî gibi Eş'ârî makâlât geleneğini benimsemiştir.

Akhisârî risalesinde önce ana mezhepleri sonra da onlardan ayrılan diğer fırkaları alt kollarıyla birlikte temele alarak öncülerini, ortaya çıkış serüvenlerini, özelliklerini ve inançlarını kısa kısa aktarmaktadır. Dolayısıyla *Mesâiyidi's-şeytân*'daki fırka tasnifi, metoduna göre fırka tasnif türlerinden *fırka merkezli şematik tasnifler* arasında sayılmaktadır. Ayrıca söz konusu eser, İslam dışında kalan diğer inançları da içermesi nedeniyle, kapsamına göre fırka tasnif türlerinden *hem İslam fırkalarını hem de İslam dışı dinleri ihtiva edenler* arasında yer almaktadır.

4.2. Kadızâde Mehmed Efendi'nin Fırka Tasnif Metodolojisi

Kadızâde Mehmed Efendi'nin İslam fırkalarının tasnifini konu edinen makâlât türünde herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Ancak yalnızca Şi'a'yı konu edinen iki farklı risalesinin yanı sıra; doğrudan İslam Mezhepleri Tarihi bilim dalıyla doğrudan ilişkisi bulunmayan *Mebhâş-ı İmân* ve *Manzûme-i Akâid* adında iki eseri mevcuttur. İslam fırkalarının kelâmî meselelerdeki bazı görüş ve düşüncelerini Ehl-i Sünnet anlayışını temele alarak karşılaştırmalı bir biçimde naklettiği *Mebhâş-ı İmân* adlı eserinde hem 73 fırka rivayetine hem de sadece ana fırkalara değinerek bir sınıflama yapmıştır. Ayrıca iyi bir şair olup "İlmî" mahlasını kullanan Kadızâde, *Manzûme-i Akâid* adlı manzum eserinde İslam

⁶³ Ya'kûb b. Abdüllatif, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 51-53.

⁶⁴ Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, 287.

⁶⁵ Yürük, "Cürcânî'ye Göre İslam Mezheplerinin Sınıflandırılması", 268-269.

mezheplerini 73 sayısına göre, sınıflama yapmaksızın ana kolları ve fırkalarıyla birlikte bir tabloda ortaya koymuştur.

Kadızâde Mehmed Efendi *Mebhâs-ı İmân* adlı eserinde "Ehl-i kible cümle 73 fırka olmuştur. Cümle ehl-i nârdır, illâ Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebinde olanlar ehl-i nâr değillerdir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi ki bizim mezhebimizdir." şeklinde belirttiği gibi⁶⁶ sınıflandırmada 73 fırka hadisine mukayyet kalmıştır. Ayrıca *Manzûme*'sinde konuyla ilgili naklettiği şu dizeler de dikkate şayandır:

"Meğer bir dem cihân olmuşdı pür-şûr, Olup ehl-i dâlâlet hayli mevûr

Zuhur itdi niçe bâtıl mezâhib, Bulur hakkı anâ sen olma zâhib

Bilürdi fırka-i aşhâb-ı tuğyân, Kâmu zındîk-u mülhîd ehl-i işyân

Egerce şekl-i İslam'a muvâfık, Velâkin i'tikâdında münâfık

Nitekim Fahr-i 'Âlem kıdr-i 'âli, Bilüp vahy-i ilâhiyle bu hâli

Buyurmuş-durur ol sâhib-i nübüvvet, Ki olur yetmiş üç fırka bu ümmet."⁶⁷

Bu dizelerden sonra müellif *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*'de ve diğer *Kütüb-ü Sitte*'de de geçtiğini öne sürerek iftirak hadisi olarak bilinen 73 fırka hadisini nakletmiştir.⁶⁸ Söz konusu hadiste belirtilen fırka-i nâciyenin "sadece Hz. Peygamber'i ve ashabını takip edenler" olarak tanıttığı "Ehl-i Sünnet" olduğunu öne sürerek, diğerlerinin cehennemlik olduğunu kaydetmiştir.⁶⁹ Eserlerinde fırka-i nâciye olarak addettiği Ehl-i Sünnet'in görüş ve düşüncelerini her zaman makul ve mantıklı bularak diğer fırkaları bazı görüşleri sebebiyle eleştirmiştir. Ehl-i Sünnet'in haricinde geriye kalan yetmiş iki mezhebi önce Kaderiyye, Cebriyye, Râfiziyye, Hâriciyye, Müşebbihe ve Mürci'yye şeklinde altı ana kola ayıran Kadızâde, bu altı mezhebin her birinin on ikişer fırkaya bölündüğünü ve

⁶⁶ Kadızâde Mehmed Efendi, *Mebhâs-ı İmân* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570), 235a-b.

⁶⁷ Kadızâde Mehmed Efendi, *Manzûmetü'l-Akâid* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2285), 22a-22b. Ayrıca bkz: Songül Karaca, *Kadızâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 240-241.

⁶⁸ Hadis ilminde hadis eserleri sahihlik derecesine göre tabakalar halinde sıralanmış olup buna göre *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* birinci tabakada yer almaktadır. Yetmiş üç fırka hadisinin varyantları arasında, söz konusu fırkalardan hangisinin necat ehli olacağını belirten hadis bu iki eserde de bulunmamakta olup müellif bu hususta yanılığa düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kadızâde, *Manzûmetü'l-Akâid*, Atıf Efendi Nüshası, 22b; Ahmet Keleş, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife* 5/3 (2005), 33.

⁶⁹ Kadızâde, *Manzûmetü'l-Akâid*, Atıf Efendi Nüshası, 22b; Karaca, *Kadızâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*, 241.

ehl-i sünnetle beraber 6x12+1 şeklinde toplamda yetmiş üç sayısına ulaştığını nakletmiştir.⁷⁰

Kadıızâde 73 fırkanın isimlerini *Manzûme-i Akâid*'inde gruplama ve tasnif yapmaksızın karışık bir şekilde sıralamış ve fırka-i nâciye olarak addettiği Ehl-i Sünnet'in haricindeki 72 fırkanın başına "şeytân" sonuna ise "cehennem" ibarelerini ilave etmiştir. Bu fırkalar sırasıyla

Hâşimiyye, **Mürci'yye**, Mukanna'yye, Havâriyye, Hikemiyye, Şûriyye, 'Âbidiyye, **Cebriyye**, Ezeliyye, Nasriyye, Yûnusiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, Sebâ'yye, Ca'feriyye, İsmâ'iliyye, **Mufaddaliyye**, İmâmiyye, Zeydiyye, Râfiziyye, Hulûliyye, İlhâmiyye, Mütecâhiliyye, Vâkıfiyye, Hâliyye, Mekâbiriyye, Müstahdimiyye, Mürâ'yye, Hassesiyye (Habliyye),⁷¹ Kalenderiyye, 'İndiyye,⁷² **Müşebbihiyye**, Kerrâmiyye, Karâmitiyye, Bâtıniyye, Vücûdiyye, Dehriyye, Mu'attılıyye, Evliyâ'yye, 'İmâdiyye, İttihâdiyye, 'İnâdiyye, İbâhiyye, Hûriyye, Melâmiyye, Müttekâsiliyye, Hurûfiyye, Cârûdiyye, Butîriyye, Câhiliyye, Menâmiyye, Şemtiyye, Yezîdiyye, Bâkiriyye, Benâniyye, İntizâriyye, Aktâ'yye, Muhtâriyye, Heysamiyye, Sabbâhiyye, Kâmiliiyye, Kerbiyye, Bâbekiyye, Haşviyye, **Kaderiyye**, Müt'e'abbidiyye, Cevâlîkiyye, Mufavvıdiyye, Memtûriyye, Cenâhiyye, **Havaric**, Şemrâhiyye ve **Sebîlü'l-Kur'ân ve's-Sünne (Ehl-i Sünnet)** olarak yetmiş üçtür (Tablo 2 ve Resim 1).⁷³

Kadıızâde'nin yukarda 73 şubeli, 6x12+1 şeklinde formüle ettiği sınıflandırma şekli tamamen Doğu Hanefî Fırak Geleneği'ni bize hatırlatmaktadır ki, benzer sınıflamaları Ebû Mutî' en-Neseî (v. 318/930), Osman el-Kirmanî (v. 641/1243), Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Birgivi'nin eserlerinde de görmek mümkündür.⁷⁴ Ancak onun zikrettiği bazı fırka isimlerinin çağdaşı Şirvânî'nin Eş'ârî Fırak Geleneği'ne uygun olarak fırka tasnifi yaptığı *Tercümânü'l-Ümem*'indeki fırkaların isimleri ile aynı olması oldukça dikkat çekicidir. Örneğin; Kadıızâde'nin fırkalar arasında zikrettiği Hâşimiyye, Müstahdemiyye, Kalenderiyye, Nâsiriyye, Ezeliyye,

⁷⁰ Kadıızâde, *Mebhas-ı İmân*, 292a-b.

⁷¹ Bu fırkanın adı Balıkesir nüshasında "el-Habliyye" olarak yazılı iken, Atif Efendi nüshasında "el-Hassesiyye" olarak geçmektedir. Songül Karaca ise çalışmasında bu kısmı "el-Hubbiyye" olarak latinize etmiştir. Geniş bilgi için bkz: Kadıızâde Mehmed Efendi, *Manzûme-i Akâid* (Balıkesir: Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 125/4), 91b; a.mlf., *Manzûmetü'l-Akâid*, Atif Efendi Nüshası, 23b; Karaca, *Kadıızâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*, 243.

⁷² Bu fırkanın adı da Balıkesir nüshasında "el-'İndiyye"; Atif Efendi nüshasında el-"el-'İnâdiyye", Karaca'nın latinize metninde ise "el-'İndiyyen" olarak geçmektedir. Geniş bilgi için bkz: Kadıızâde, *Manzûme-i Akâid*, Balıkesir Nüshası, 91b; a.mlf., *Manzûmetü'l-Akâid*, Atif Efendi Nüshası, 23b; Karaca, *Kadıızâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*, 243.

⁷³ Tablolar için bkz: Kadıızâde, *Manzûme-i Akâid*, Balıkesir Nüshası, 91b; a.mlf., *Manzûmetü'l-Akâid*, Atif Efendi Nüshası, 23b; Karaca, *Kadıızâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*, 243. Fırkaların isimleri ve tasnifi için bölüm sonunda yer alan Tablo 2 ve Resim1'e bakınız.

⁷⁴ Geniş bilgi için bkz: Gömbeyaz, *İtikadî Fırka Tasnifleri*, s. 126-134.

Müte'abbidiyye, Memtûriyye, Şemtiyye, Kerbiyye, İntizâriyye ve Akta'ıyye gibi birçok fırka adı Hanefî Fırak Geleneği'ne mensup müelliflerin eserlerinde yer almazken, Şirvânî'nin eserinde bulunmaktadır. Bu durum Kadızâde'nin fırka tasnifinde her ne kadar Hanefî geleneği takip etse de, Eş'ârî tasnif geleneğinden olan Şirvânî'nin *Tercümânü'l-Ümem*'inden istifade ettiğini ihtimalini güçlü kılmaktadır. Fakat asıl merak edilen, Kadızâde'nin Kaderiyye, Cebriyye, Râfiyye, Hâriciye, Müşebbihe ve Mürci'yye şeklinde naklettiği ana fırkaların her birinin altında bulunan 12 alt fırkanın hangileri olduğudur. Malesef Kadızâde'nin eserlerinde böyle bir bilgi mevcut değildir.

Kadızâde'nin tasnifi, *metoduna göre* yapılan tasniflerden *fırka merkezli şematik tasnifler* içerisinde; *kapsamına göre* ise *İslam fırkalarının tümünü kapsayanlar* içerisinde; *gaye ve üslubuna göre* fırka tasniflerinden ise *eleştirel maksatlı tasnifler* arasında yer almaktadır.

Sonuç

Tarih boyunca makâlât müellifleri kaleme aldıkları eserlerinde İslam fırkalarını çeşitli tasniflere tabi tutmuşlardır. Kimi fırkaları metoduna göre, kimi kapsamına göre, kimi gaye ve üslubuna göre kimi ise fırka sayısına göre sınıflamıştır. Söz konusu sınıflamalar, zamanla çeşitli ekoller ve zihniyetler etrafında şekillenerek daha sistematik bir hal almıştır. Çalışmamızı ilgilendiren tasnif ise 73 fırka hadisini temele alarak yapılan sınıflamalardır ki bu anlamda tarih boyunca *Yemen-Sünnî geleneği*, *Doğu Hanefî geleneği* ve *Eş'ârî geleneği*, *Horasan Mu'tezilî-Şi'î geleneği* olmak üzere dört farklı tasnif meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren makâlât türünde bu sahada telif edilmiş birçok eser bulunmakta olup bu eserler zamanla ortaya çıkarılarak bilim dünyasına kazandırılmaktadır. Söz konusu eserlerdeki tasniflerde genelde Doğu Hanefî Fırak Geleneği ile Eş'ârî Fırak Geleneği etkili olmuştur. Örneğin; Osmanlı fırak müelliflerinden Ya'kûb b. Abdülatîf ve eş-Şirvânî fırka tasnifinde Eş'ârî Fırak Geleneği'nden faydalanırken; Şeyhülislam Ekmeleddin el-Bâbertî, Kemalpaşazâde, Lütfi Paşa, Birgîvî ve Gânim el-Bağdâdî Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği'ndeki tasnif sistemini kullanmıştır.

Osmanlı Devletinde 17. yüzyılda ortaya çıkan Kadızâdeliler Hareketi Kadızâde Mehmed Efendi, Ahmed Rûmî Akhisârî, Üstuvânî Mehmed Efendi ve Vânî Mehmed Efendi'nin başını çektiği ve zaman zaman da tasavvuf düşmanlığıyla ve Selefilikle istismar edilen bir harekettir. Söz konusu hareketin liderlerinin İslam Mezhepleri Tarihi alanında telif eylediği eserler ile bu eserlerde ortaya koydukları fırka tasnif metotları çalışmamızın asıl konusunu teşkil etmiştir. Bu anlamda söz konusu sahada eserler telif ederek araştırmamıza konu olan iki

kişiden biri hareketin lideri olan Kadızâde Mehmed Efendi, diğeri ise harekete görüşleriyle önemli bir perspektif sağlayan Ahmed Rûmî Akhisârî'dir.

Akhisârî *Risâle fî meşâyidi's-şeytân li-Âdem ve zürriyyetihi* adında bir eser telif ederek, eserinde öncelikle İslam öncesinde yer alan diğeri inançlara yer vermiştir. Ardından ise "millet ve diyanet sahipleri" olarak ifade edeceğimiz İslam mezheplerini 73 fırka hadisine göre Eş'ârî Fırak Geleneği'ndeki tasnife göre sınıflandırmıştır. Ana fırkaları Şia, Mu'tezile, Havâric, Mürci'e, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Ehl-i Sünnet olmak üzere 8'e ayırıp sırasıyla her bir mezhebi alt fırkalara ayırarak $22+20+21+5+3+1+1 = 73+1$ olmak üzere hedeflediği 73 sayısını 1 aşarak toplamda 74 fırka sıralamıştır. Akhisârî'nin bu tasnifi ile aynı geleneğe mensup Âmidî, Cürçânî ve Ya'kûb b. Abdüllatif'in tasnifleri arasında önemli benzerlikler söz konusudur. Ayrıca Akhisârî'nin söz konusu eseri, İslam dışında kalan diğeri inançları da ele aldığı için kapsamına göre fırka tasnif türlerinden *İslam dışı dinleri de ihtiva edenler* arasında; her bir grubu fırka temelli olarak incelediği için metoduna göre fırka tasnif türlerinden *fırka merkezli şematik tasnifler* arasında yer almaktadır.

Kadızâde Mehmed Efendi İslam Mezhepleri Tarihi sahasında dönemin siyasî sorunları çerçevesinde Şi'a'yı eleştirmek ve tekfir etmek için *Menâkibu's-şahâbe* ile *Naşru'l-aşhâb ve'l-ahbâb* ve *kahru'l-kilâb es-sebâb fî reddi'r-Ravâfiq ve ğayri zâlik* adında iki eser telif etmiştir. Ancak eserlerde diğeri fırkalara ait herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Öte yandan Kadızâde çeşitli fikhî, itikadî ve içtimai görüşlerini ele aldığı *Mebhâş-ı İmân* adlı risalesinde ve bazı itikadî hususları "İlmî" mahlasıyla manzum olarak kaleme aldığı *Manzûme-i Aşkâid* adlı eserinde İslam fırkalarına da değinmiştir. Kadızâde mezkûr iki eserinde İslam fırkalarını 73 fırka hadisini temele alarak Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği'ne uygun olarak tasnif etmiştir. Ana fırkaları Kaderiyye, Cebriyye, Râfiziyye, Hâriciyye, Müşebbihe ve Mürci'yye olmak üzere 6'ya ayıran Kadızade her birinin 12 alt fırkaya ayrıldığını belirterek bu sayıya fırka-i nâciye olduğunu belirttiği Ehl-i Sünnet'i de dâhil ederek fırka sayısını $6 \times 12 + 1$ şeklinde 73'e ulaştırmıştır. *Manzûme-i Aşkâid*'inde bu fırkaları karmaşık bir şekilde bir tablo halinde kaleme alan Kadızâde, hangi fırkaların hangi ana mezhebin altında yer aldığına değinmemiştir. Netice olarak Kadızâde fırka tasnifinde, kendisinden önce Osmanlı makâlât müelliflerinden olan Bâbertî, Kemalpaşazâde, Lütfi Paşa, Birgivî ve Bağdâdî gibi Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği'ndeki tasnif sistemini kullanmıştır.

Kaynakça

Akhisârî, Ahmed Rûmî. *Risâle fî Mesâyidi's-Şeytân li-Âdem ve Zürriyyetihi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Harput, 429/13, 119b-148a.

- Arıkan, Adem. "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatü'l-Mübtediîn Adlı Eserde Mezhepler". *Balkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 2/146-155. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: Hititkitap Yayınevi, 2008.
- Bozan, Metin. "Osmanlılar'ın Son Döneminde Makâlât ve Fırak Geleneği: Şeyh Abdurrahman Aktepe Örneği". *Marife Bilimsel Birikim* 11/1 (2011), 115-135.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. "Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre İslam Mezheplerinin Sınıflandırılması". çev. İsmail Yürük. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 227-277.
- Çelebi, Kâtip. *Fezleke-i Kâtip Çelebi*. 2 Cilt. Toronto: Toronto Üniversitesi Kütüphanesi, ts..
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-Zûnân an Esâmî'l-Kütübî ve'l-Fünûn*. trc. Rüştü Balcı. 5 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Çelebi, Kâtip. *Mizânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ahakk*. Haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: MEB Basımevi, 1972.
- Durmuş, Ali. *Osmanlı'da Dinî Siyasî Bir Yapılanma Olarak Kadizâdeliler Hareketi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Durmuş, Ali. "Kadizâde Mehmed Efendi'nin Bilinmeyen Risalesi Risâle-i Müdâfa'a Işığında Hayatı ve İlmî Kişiliği Tercüme Tahkik ve Değerlendirme". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/1 (2020), 321-350.
- Ebu Davud. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "İbn Sadru'd-Dîn eş-Şirvânî ve İtikadî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risâlesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (1981), 249-276.
- Gömbeyaz, Kadir. "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risâlesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar". *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu 28-30 Mayıs 2010* (2014), 429-450.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.
- İlhan, Avni. "Birgili Mehmed Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risâlesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Manzûme-i Akâid*. Balıkesir: Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 125/4, 61b-133b.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Manzûmetü'l-Akâid*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2285, 1b-55b.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Mebhas-ı İmân*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 5570, 233b-346a.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Menâkıbu'ş-Şahâbe*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, T3529, 1a-26a.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Naşru'l-Aşhâb*. Amasya: Amasya Yazma Eser Kütüphanesi, 05 Ba 955/1, 1a-75b.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Naşru'l-Aşhâb*. Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, 03 Gedik 17180, 2b-204a.
- Kadizâde, Mehmed Efendi. *Risâle-i Müdâfaa*. Ankara: Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2688/3, 62b-64a.
- Karaca, Songül. *Kadizâde Mehmed Efendi Manzûme-i Akâid*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kaplan, Doğan. "Nûh b. Mustafa'nın Şehrestânî'nin el-Milel ve'n-Nihal Eserinin Türkçe Tercümesi Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 256-318.
- Keleş, Ahmet, "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme", *Marife* 5/3 (2005), 25-45.
- Keskin, Mehmet. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile Makâlât Geleneği el-Eş'ârî ve el-Belhî Örneği". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2014), 1-22.
- Kuzey, Muharrem. "Osmanlı'da Elfâz-ı Küfür Literatürü ve Önemli Eserler". *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi* 14/27 (2016), 203-231.
- Okur, Kâşif Hamdi. "Amasyalı Fakih Nuh b. Mustafa ve İçtihad ve Taklidle İlgili Görüşleri". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı: 21-23 Nisan 2017*. 1/339-346. Amasya: y.y., 2017.

- Önal, Recep. "İmam Birgivi'nin Siyasî İtikadî Mezheplere Yaklaşımı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), 2404-2437.
- Şenses, Hafsa. *Nuh b. Mustafa ve el-Kelimâtü's-Şerîfe fî Tenzîhi Ebî Hanîfe İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ*. ed. Derya Örs. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- eş-Şirvânî, Muhammed Emin. *Muhtasar fî Beyân-i Mezâhibi'l-Muhtelif*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Dâru'l-Mesnevî, 258/7 74b-84a.
- Tan, Muzaffer. "Geç Dönem Hanefî-Maturîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risâle: el-Makâlât fî Beyâmi Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlat". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 181-202.
- Tan, Muzaffer. "Hanefî Mâtûrîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 121-152.
- Tirmizî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Türker, Ömer. "Nüh b. Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ya'kûb İbn Abdüllatîf. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. haz. Halil İbrahim Bulut vd.. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Ya'kûb İbn Abdüllatîf. *İslâm'da Fırkalar*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, Bel Yz K0854, 1b-292a.

EK 1: Akhisârî ve Kadizâde'nin Fırka Tasnif Tabloları

1. Şia			2. Müt'ezile	3. Havâric	4. Mürci'e	5. Neccâriyye	6. Cebriyye	7. Müşebbihe	8. Fırka-ı Nâciye
1.1. Gülat	1.2. Zeydiyye	1.3. İmâmiyye							
- Sebe'îyye	-Cârudiyye		- Vâsiliyye	3.1. Muhakkime	- Yûnusiyye	- Burgûsiyye			
- Kâmilîyye	-Süleymâniyye		- Amriyye	3.2. Beyhesiyye	-'Ubeydiyye	- Zeğferâniyye			
- Benâniyye	-Büteyriyye		- Huzeyliyye	3.3. Ezârika	-Gassâniyye	- Müstedrike			
- Muğriyye			- Nazzâmiyye	3.4. Necedât	-Sevbâniyye				
- Cenâhiyye			- Esvâriyye	3.5. Esferiyye	- Sûmeniyye				
- Mansûriyye			- İskâfiyye	3.6. İbâdiyye					
- Hattâbiyye			- Ca'feriyye	3.6.1. Hafsiyye					
- Gurabiyye			- Bişriyye	3.6.2. Yezidiyye					
- Zemmiyye			- Murdâriyye	3.6.3. Hârisiyye					
- Hişâmiyye			- Hişâmiyye	3.7. Acârîde					
- Zûrâriyye			- Sâlihiyye	3.7.1. Meymûniyye					
- Yûnusiyye			- Hâbitiyye	3.7.2. Hamziyye					
- Şeytâniyye			- Hadbiyye	3.7.3. Şu'aybiyye					
- Zerâmiyye			- Ma'meriyye	3.7.4. Hâzimiyye					
- Mufavvîda			-Sümâmiyye	3.7.5. Halefiyye					
- Bedâ'iyye			- Hayyâtîyye	3.7.6. Etrâfiyye					
-Nusayriyye ve İshâkiyye			- Câhızıyye	3.7.7. Ma'lûmiyye					
- İsmâ'îliyye			- Ka'biyye	3.7.8. Mechûliyye					
			- Cübbâ'iyye	3.7.9. Saltiyye					
			- Behşemiyye	3.7.10. Se'âlibe					
		- Ahnesiyye							
	- Ma'bediyye								
	- Şeybâniyye								
	- Mükremiyye								
					Kullanılan Formül: 22+20+21+5+3+1+1+1=74				

Tablo 1: Akhisârî'nin *Risâle fî meşâyidi's-şeytân* Adlı Eserindeki Fırka Tasnif Tablosu

Şeytânü'l-Hâşimiyye → Ceħennem	Şeytânü'd-Dehriyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Mürci'iyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Mu'atlıyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Mukanna'iyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Evliyâiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Havâriyye → Ceħennem	Şeytânü'l-İmâdiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Hikemiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-İttihâdiyye → Ceħennem
Şeytânü's-Şûriyye → Ceħennem	Şeytânü'l-İnâdiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Âbidiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-İbâhiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Cebriyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Hûriyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Ezeliyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Melâmiyye → Ceħennem
Şeytânü'n-Nâsriyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Mütেকâsiliyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Yûsusiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Hurûdiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Manşûriyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Cârûdiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Hatâtbiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Butûriyye → Ceħennem
Şeytânü's-Sebâ'iyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Câhiliyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Ca'feriyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Menâmiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-İsmâ'iliyye → Ceħennem	Şeytânü's-Şem'iyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Mufađđaliyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Yezîdiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-İmâmîyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Bâkıriyye → Ceħennem
Şeytânü'z-Zeydiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Benâniyye → Ceħennem
Şeytânü'r-Râfiđiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-İntizâriyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Ĥulûliyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Akta'iyye → Ceħennem
Şeytânü'l-İlhâmîyye → Ceħennem	Şeytânü'l-MuĤtâriyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Mütেকâhiliyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Heşamiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Vakıfiyye → Ceħennem	Şeytânü's-Sabbâhiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Hâliyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Kâmiliyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Mekâbirîyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Kerbiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Müstađđimiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Bâbekiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Mürâ'iyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Ĥaşıviyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Ĥubbiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Kaderiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Kalenderiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Müte'abbidiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-İndiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Cevâlıkıyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Müşebbihiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Mufavıdiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-Kerrâmiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Memtûriyye → Ceħennem
Şeytânü'l-KarâmiĤiyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Cenâhiyye → Ceħennem
Şeytânü'l-BâĤniyye → Ceħennem	Şeytânü'l-Havâric → Ceħennem
Şeytânü'l-Vücûdiyye → Ceħennem	Şeytânü's-Şemrâhiyye → Ceħennem

Hâzâ Sebülü'l-Kur'âni ve's-Sünneti ve Müntehâti'l-Cenneti

Tablo 2: Kadızâde'nin *Manzûme-i Akâid*'inde Yer Alan Fırka Tasnif Şeması

Resim 1: Kadızâde Mehmed Efendi'nin *Manzûme-i Aşkâid*'inin Balıkesir Nüshasında Bulunan Firka Tasnif Şeması, vr. 91b.